EX-
ULTRA

EX-ULTRA

Avi Feldman

Bevrijd uit de kooi
van de ultraorthodoxe
joodse gemeenschap
in Antwerpen

BORGERHOFF
& LAMBERIGTS

PROLOOG 7

I. STRENGE WORTELS 11

Mijn Antwerpen 12
Dé joden bestaan niet 15
De erfenis van mijn grootouders 31
De erfenis van mijn ouders 41

2. GEHOORZAAMHEID IS HET HOOGSTE GOED 47

Een doorsnee ultraorthodoxe dag 48
De obsessie met *jiddishkeit* en seks 81
Een leven van regels en wie vertrekt, verliest alles 83

3. EEN VROME JOOD WORDEN 89

Naar school: kindermishandeling 90
De meedogenloze *rebbes* 96
Waar was de overheid? 101
De clash tussen lichaam en opvoeding 103
De kleine *jeshiva* 106
Regels van mensen boven die van god 108

4. OP INTERNAAT IN LONDEN 113

Een goede Ger-chassied worden 117
En de meisjes dan? 124
De brief 128

5. IN DE SMELTKROES DIE ISRAËL HEET 135

De grote *jeshiva* 136
De verering van de *rebbe* 139
Andere plek, dezelfde Avi 142
Over verloofd zijn en de huwelijksnacht 150
Een kier naar buiten 156
Alles wat ik niet wist 161
De eerste barst 164
De wereld in mijn broekzak 176

6. EX-ULTRA: HET IDEAAL VAN VRIJHEID 183

De eerste stappen van een vrij man 184
Vrij en toch gevangen 199
Een leven na de jood 208

EPILOOG 217

LEXICON 223

PROLOOG

DISCLAIMER

Het Nederlands heeft regels voor het schrijven van joden/Joden en god/God, al dan niet met een hoofdletter. In dit boek komen beide termen echter heel veelvuldig voor en is het vaak niet evident welke regel moet gelden, omdat de context vaak niet eenduidig is. Voor het gemak van de lezer kozen we er daarom voor om beide woorden consequent met een kleine letter te schrijven. Liever die consequentie dan een warboel van hoofd- en kleine letters.

Ik ken de joodse buurt in Antwerpen op mijn duimpje: elke voeg in het trottoir, elke gevel die niet veranderd is in dertig jaar, elke winkel waarvan ik de geur kan raden voor ik er voorbijloop. En toch loop ik hier als een vreemdeling.

Het is een gewone ochtend. Mannen fietsen door de straten, hun lange zwarte jassen opgetrokken zodat de panden niet tussen de spaken raken. De ene is op weg van de synagoge naar huis, een andere naar zijn werk in de diamantwijk of naar de school waar hij lesgeeft. Zwarte hoeden, witte hemden, starre blikken. Een beeld dat in weinig andere Europese steden zo vanzelfsprekend deel uitmaakt van het ochtendverkeer. Een jongen fietst voorbij. Zijn *paies* (pijpenkrullen) wapperen in de wind. Hij kijkt niet op of om. Hij heeft geen reden om dat te doen: de wereld buiten zijn blikveld bestaat niet, of bestaat alleen als gevaar. Dat heeft men hem geleerd. Dat heeft men mij ook geleerd.

Ik ben hier opgegroeid. Ik heb hier gebeden, gestudeerd, geslapen, gehoorzaamd. Ik heb in de ultraorthodoxe joodse gemeenschap geprobeerd te worden wat men van mij verwachtte: een vrome jood. Ik heb gefaald. De verwachtingen, de strikte regels… die pasten niet bij mij.

Een joodse vrouw in bescheiden kledij duwt een kinderwagen. Toevallig kruisen onze blikken elkaar als ik voorbijloop. Een fractie van een seconde maar, dan kijkt ze bliksemsnel naar de grond. Ik weet niet of ze me herkent. Het kan een van mijn tientallen nichten hier in Antwerpen zijn.

Acht jaar geleden ben ik hier weggegaan. Niet uit deze straten – ik woon nog altijd in Antwerpen – maar uit dit leven. Uit de regels, de rituelen, de verplichtingen en de angst. Uit de wereld die begint en

eindigt bij de eigen gemeenschap en die alles daarbuiten beschouwt als bedreiging of bijzaak. Dat vertrek heeft me vrijwel alles gekost wat ik had. En het heeft me gegeven wat ik nooit had durven te dromen.

Ik loop door. De mannen op hun fietsen rijden verder. De jongen is allang om de hoek verdwenen. De straat leeft door zoals hij dat al mijn hele leven doet en zal blijven doen, ongeacht hoelang ik hier blijf staan.

Ik schrijf dit boek niet om met mijn verleden af te rekenen. Ik wil in dit boek zo authentiek mogelijk vertellen hoe het was om in deze wereld op te groeien. Zonder censuur, filters of diplomatieke uitwegen. Ik wil je meenemen in het leven zoals ik het heb gekend, en in het gevoel dat er, ondanks alles, iets ontbrak. Ik weet dat ik niet de enige ben. Ik schrijf dit omdat die jongen op de fiets de Avi of, zoals ik toen heette, Abraham Mordechai, van dertig jaar geleden had kunnen zijn. Misschien was hij dat ook.

1.

STRENGE WORTELS

MIJN ANTWERPEN

Om mijn verhaal te begrijpen, moet je eerst weten waar ik vandaan kom. Het gaat niet alleen om de gemeenschap waarin ik ben opgegroeid, maar ook om de plek waar alles zich afspeelde. Hoewel ik in Antwerpen woonde, groeide ik eigenlijk op in een dorp. Een dorp met een eigen taal, eigen regels en een eigen ritme. Het lag midden in een bruisende stad en was voor buitenstaanders toch nauwelijks zichtbaar. Mijn dorp – en dus mijn hele wereld – bestond uit een paar straten in postcode 2018, op wandelafstand van het Centraal Station en de diamantwijk.

Een kleine wereld, al wonen er in Antwerpen naar schatting zo'n vijftienduizend à twintigduizend joden. Een groot deel van hen behoort tot de orthodoxe en ultraorthodoxe gemeenschap. Duizenden mensen die leven alsof de twintigste eeuw nooit is aangebroken. Midden in Antwerpen. Daar ging ik met mijn broers naar de joodse jongensschool, de *cheider*, en gingen mijn zussen naar hun meisjesschool, deden we boodschappen in koosjere winkels en bezochten we onze synagoge. Vrijwel iedereen die ik kende, mijn hele sociale universum, woonde op wandelafstand van ons huis.

Op vrijdagmiddag veranderde de sfeer in de hele buurt. De scholen sloten. Winkels gingen vroeger dicht en terwijl iedereen zich naar huis haastte, maakte de drukte van de werkweek langzaam plaats voor de rust van sabbat. Zelfs de lucht leek anders te ruiken. Naar versgebakken *challah*, *kügel*, *tschulent* en feest.

Terwijl het huis werd schoongemaakt en voorbereid op de sabbat die op vrijdagavond bij zonsondergang begint, werden wij, de kinderen, vaak met neven en nichten, naar de Zoo gebracht, vooral op

zomerdagen wanneer de dag lang duurt eer de zon ondergaat. Dat was de beste manier om ons buitenshuis te houden.

Iedereen kende iedereen. Als ik iets uitstak, was de kans groot dat mijn ouders het al wisten voor ik thuiskwam. Zo hecht was onze gemeenschap. Mensen leefden met elkaar mee. Als iemand hulp nodig had, kwam de gemeenschap in beweging. Was er iemand ziek, dan werd er eten gebracht en was er een contactpersoon die hielp met wat er met de Belgische artsen geregeld moest worden. Tijdens de *shiva*, de zeven dagen van rouw na een overlijden, hoefden nabestaanden zich nauwelijks om praktische zaken te bekommeren. Bij medische noodgevallen waren er vrijwilligers uit de gemeenschap, *hatzoloh*, die nog voor de ambulance ter plaatse waren. Voor weeskinderen en weduwen bestonden er organisaties die konden bijspringen wanneer dat nodig was. Niemand hoefde er alleen voor te staan. Pas veel later besefte ik hoe uitzonderlijk dat eigenlijk was. Voor mij was dit gewoon Antwerpen.

Of beter gezegd: mijn Antwerpen.

Het duurde lange tijd eer ik besefte dat onze buurt ook voor buitenstaanders bijzonder is. Buiten Israël zijn er nog maar weinig plaatsen waar het dagelijkse joodse leven zo zichtbaar aanwezig is. Alle joden leven hier samen en spreken Jiddisch, ook al zijn sommigen meer orthodox, meer chassidisch of – in mijn ogen – net heel modern. Voor veel bezoekers voelt het alsof ze hier een glimp opvangen van de Oost-Europese *shtetls*: de kleine joodse stadjes en dorpen die voor de Tweede Wereldoorlog het hart vormden van het joodse leven, maar tijdens de Holocaust bijna volledig werden weggevaagd. Antwerpen had al voor de oorlog een bloeiende joodse gemeenschap. Na de oorlog vonden overlevenden en vluchtelingen er een plek waar ze opnieuw konden beginnen en gemeenschappen konden herstellen

die in Oost-Europa waren vernietigd. Tradities werden er sindsdien nog zorgvuldiger bewaard. Dat was niet alleen uit nostalgie, maar ook vanuit de overtuiging dat wat verloren dreigde te gaan, koste wat het kost moest blijven voortbestaan.

Als je in die buurt door de straten loopt en je bent geen jood, zie je waarschijnlijk één ding: zwarte hoeden, zwarte jassen, witte hemden. Je denkt: dat zijn dé joden. Alsof het één ding is. Alsof er achter die uniformiteit één gedachte zit, één geloof, één manier van leven. Ik begrijp die vergissing. Ik heb ze zelf gemaakt, maar dan omgekeerd. Voor mij was iedereen buiten onze gemeenschap één pot nat. Niet-joden – 'jullie Belgen' – leefden een goddeloos leven en daar moesten we zo ver mogelijk vandaan blijven. Maar ook seculiere joden hoorden bij die buitenwereld. Zij waren een *tinok shenishba* (een gevangen baby). Joden die niet beter wisten, omdat ze niet met de Thora en haar geboden waren opgegroeid. Ook van hen hielden we afstand. We baden en hoopten dat 'de gevangen baby's' ooit zouden vrijkomen en zouden terugkeren tot de joodse god, want een jood kan zich volgens ons geloof nooit bekeren. Een geboren jood blijft voor altijd een jood. Hoewel ik vandaag uit de gemeenschap ben getreden, hoewel ik de joodse gebruiken niet meer volg en hoewel ik niet meer geloof in de joodse god, of zelfs in eender welke god, zal mijn gemeenschap van toen mij nog altijd beschouwen als een jood, en wel als een jood die nu een 'gevangen baby' is.

Het wereldwijde jodendom is geen boom met één stam. Het is eerder een eeuwenoud woud, met wortels die door elkaar lopen en takken die soms ver uit elkaar zijn gegroeid. Er zijn joden die op sabbat de auto nemen en joden die op sabbat het licht niet aansteken. Er zijn joden die in het Israëlische leger dienen en joden die de staat Israël beschouwen als godslastering. Er zijn joden die hun dochters naar de universiteit sturen en joden die hun zonen leren dat kennis

van buiten de Thora niet bij ons hoort. Ik was een van die joden. Tenminste: ik werd tot een gemaakt.

DÉ JODEN BESTAAN NIET

Het jodendom laat zich, kortom, niet eenvoudig definiëren. Het is een religie, maar ook een volk. Een cultuur, maar ook een afkomst. Een verzameling wetten en rituelen, maar voor sommigen evengoed een familiegeschiedenis waarmee ze zich verbonden voelen zonder in god te geloven. Je kunt joods zijn omdat je elke dag bidt en je leven volgens de Thora inricht. Je bent het vooral omdat je moeder joods is, omdat je grootouders voor de nazi's moesten vluchten of omdat je op vrijdagavond nog altijd de gerechten eet die al generaties lang worden klaargemaakt. Voor sommige joden staat god centraal. Voor andere joden nauwelijks of helemaal niet. Dat maakt het moeilijk om over 'dé joden' te spreken. Ja, ze delen een erfenis, maar over de vraag hoe je die vandaag moet beleven, verschillen ze fundamenteel van mening.

De vraag waar veel van die verschillen uiteindelijk om draaien, is oud: hoe blijf je joods in een wereld die steeds minder joods wordt? Eeuwenlang stelde die vraag zich nauwelijks, omdat de omstandigheden weinig keuze lieten. In grote delen van Europa leefden joden in gesloten gemeenschappen, getto's, omdat overheden bepaalden waar ze mochten wonen, welke beroepen ze mochten uitoefenen en welke rechten ze hadden. Hun leven speelde zich grotendeels af binnen de eigen gemeenschap, waar de synagoge, de rabbijnse rechtbank en de joodse wetten het dagelijkse ritme bepaalden.

Vanaf de achttiende eeuw begon dat langzaam te veranderen. De ideeën van de verlichting verspreidden zich door Europa en in de

loop van de negentiende eeuw kregen joden in steeds meer landen burgerrechten. Ze konden studeren aan universiteiten, nieuwe beroepen uitoefenen en actiever deelnemen aan de samenleving rondom hen. Maar meer vrijheid betekende ook meer contact met die samenleving. En precies daar zagen sommige religieuze leiders een gevaar: hoe meer de grenzen tussen joden en niet-joden vervaagden, hoe groter de kans dat ook het geloof en de tradities zouden verdwijnen.

Een verhaal dat ik uit mijn eigen religieuze wereld ken, laat zien hoe ver die angst kon gaan. Het speelt zich af in de tijd van Napoleon. Onder rabbijnen zou verdeeldheid hebben bestaan over Napoleons opmars door Europa. Een overwinning van Napoleon kon joden meer vrijheid brengen, maar volgens sommige religieuze leiders school juist daarin het gevaar: met die vrijheid zouden joden zich steeds verder van hun geloof kunnen verwijderen. Een Russische overwinning betekende mogelijk dat vervolging en onderdrukking bleven bestaan, maar ook dat het traditionele joodse leven beter beschermd zou blijven. Liever vervolgd worden en joods blijven dan vrij zijn en opgaan in de wereld rondom je. Zo scherp kon die keuze worden voorgesteld.

Vanaf het einde van de achttiende eeuw won de *haskala* (de joodse verlichting) aan invloed. Haar aanhangers geloofden dat joden zich niet langer hoefden af te zonderen van de samenleving, maar juist konden deelnemen aan de wereld om hen heen zonder hun joodse identiteit te verliezen. Ze stimuleerden seculier onderwijs, kennis van de landstaal en een grotere openheid naar de niet-joodse maatschappij.

Voor hun tegenstanders zat precies daar het gevaar. Meer onderwijs, meer contact met de buitenwereld, meer vrijheid om je eigen keuzes te maken: het kon allemaal betekenen dat de grenzen die het joodse leven eeuwenlang hadden beschermd, langzaam verdwenen.

Het verzet tegen de *haskala* kwam dan ook niet alleen van buitenaf. De hevigste strijd werd binnen het jodendom zelf gevoerd. Soms ging dat ver. Tegen aanhangers van de *haskala* werd een *cherem* uitgesproken, een religieuze ban waarmee iemand uit de gemeenschap kon worden gestoten. De geschiedenis gaf de tegenstanders van de *haskala* op dat punt niet helemaal ongelijk. In de generaties die volgden, assimileerden heel wat van de aanhangers precies dat waarvoor de streng religieuze aanhangers hadden gewaarschuwd. In mijn gemeenschap zagen we daarin het bewijs dat zij gelijk hadden gekregen. Wie de deur naar de buitenwereld opende, zou uiteindelijk ophouden te leven als jood.

Toch leidde die botsing met de moderne wereld niet overal tot hetzelfde antwoord. Sommige joden pasten hun religieuze leven aan, anderen probeerden traditie en moderniteit met elkaar te verzoenen. En er waren groepen die precies de tegenovergestelde beweging maakten: zij klampten zich des te harder vast aan de regels en tradities die hen van de buitenwereld onderscheidden. Uit die laatste wereld kom ik.

Joods zonder religie

Aan één kant van het spectrum staan de seculiere joden. Zij beschouwen zichzelf als joods, maar richten hun dagelijkse leven niet of nauwelijks in volgens religieuze voorschriften. De ene gelooft niet in god, de andere wel. Sommigen houden bepaalde tradities in stand omdat die bij hun familie of cultuur horen, zonder dat daar nog een religieuze overtuiging achter zit.

Binnen de wereld waarin ik opgroeide, werd daar heel anders naar gekeken. Joods-zijn was geen identiteit die je zelf mocht invullen. God had zijn wetten gegeven en onze taak was niet om te beslissen

welke daarvan nog bij de moderne tijd pasten. Onze taak was om ze uit te voeren.

Een jood die zichzelf joods noemde maar de sabbat niet naleefde, koosjer eten niet belangrijk vond of met een niet-jood trouwde, was in onze ogen niet gewoon 'anders joods'. Hij leefde verkeerd. Hij kon onwetend of misleid zijn, of zich bewust van god hebben afgekeerd. Maar dat zijn manier van leven evenwaardig zou zijn aan de onze, kwam niet bij mij op. Hij was een afgedwaalde.

Het reformjodendom

Niet alle joden die afstand namen van de traditionele voorschriften werden seculier. Sommigen wilden hun geloof behouden, maar vonden dat het zich moest kunnen aanpassen aan de wereld waarin zij leefden. Uit die gedachte ontstond in de negentiende eeuw het reformjodendom.

Om te begrijpen waarin die beweging verschilde van de orthodoxe wereld, moet je weten dat de joodse traditie onderscheid maakt tussen de *Torah shebikhtav* (de geschreven Thora) en de *Torah shebe'al peh* (de mondelinge Thora). Die laatste omvat de mondeling doorgegeven traditie en interpretatie van de geschreven Thora, later vastgelegd en verder uitgewerkt in onder meer de Misjna en de Talmoed. Binnen het orthodoxe jodendom hebben beide een goddelijke autoriteit en vormen ze samen de basis voor de *halacha* (het geheel van joodse religieuze wetten).

Liberale joden bleven de Thora als een fundamentele tekst beschouwen, maar aanvaardden niet dat alle religieuze voorschriften voor altijd letterlijk en onveranderlijk moesten worden toegepast.

Tradities en regels konden opnieuw worden geïnterpreteerd in het licht van de tijd waarin mensen leefden.

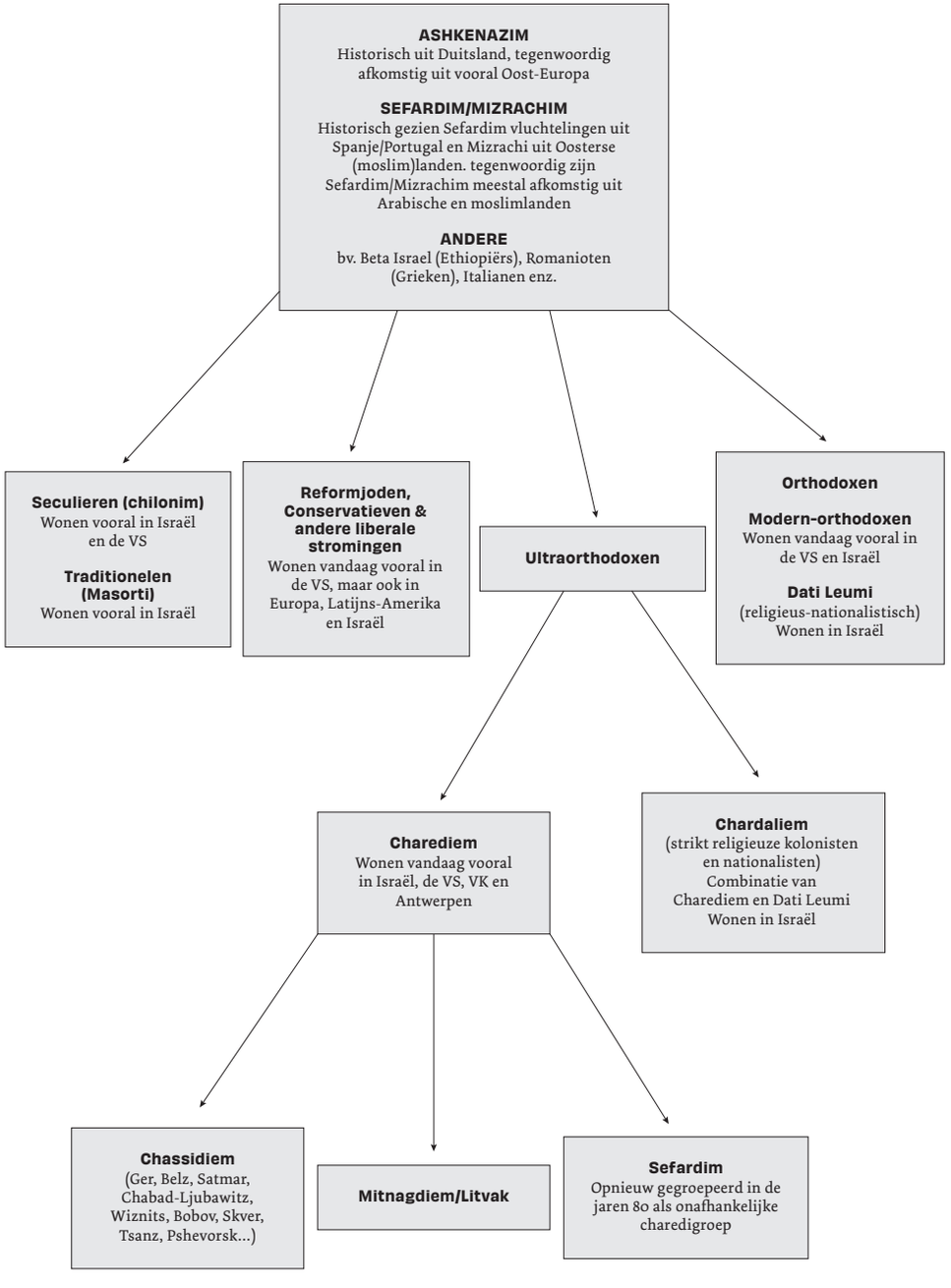
Dat verschil klinkt misschien theoretisch, maar in het dagelijkse religieuze leven is het heel zichtbaar. In veel liberale synagogen zitten mannen en vrouwen samen. Vrouwen kunnen rabbijn worden, diensten worden vaak gedeeltelijk in de landstaal gehouden en voorschriften rond sabbat of koosjer eten worden niet overal op dezelfde manier nageleefd.

Voor ons raakte dat aan iets fundamenteels. Wij geloofden dat gods wetten niet van ons waren. We hadden ze gekregen. Dus hadden we ook niet het recht om te beslissen dat een gebod niet meer bij onze tijd paste.

Een reforme rabbijn kan zichzelf rabbijn noemen, maar de religieuze praktijk van reformjoden staat mijlenver af van wat ik als kind binnen het jodendom had leren kennen. Zo geven zij vaak de naam 'tempel' aan een synagoge. Orthodoxen wachten op de 'derde tempel' (de twee vroegere tempels zijn vele eeuwen geleden verwoest) die pas komt wanneer de messias ons komt bevrijden. Reformjoden wachten daar niet op en gebruiken de term 'tempel' daarom nu al.

Conservatieve joden tussen hervorming en traditie

Naast het reformjodendom ontstond het conservatieve jodendom. De naam kan verwarrend zijn. 'Conservatief' verwijst hier niet in de eerste plaats naar een politieke overtuiging en ook niet naar het feit dat ze heel strikt zijn, maar wel naar de wens om meer van de joodse traditie te bewaren dan het reformjodendom deed.



Ook conservatieve joden geloven dat de traditie zich door de eeuwen heen heeft ontwikkeld en dat interpretatie mogelijk is. Ze gaan alleen voorzichtiger met veranderingen om. De breuk begon vooral doordat ze niet akkoord gingen met het vertalen van de gebeden naar de lokale taal. Het moest volgens hen in het originele oud-Hebreeuws, de 'heilige taal' blijven. De *halacha* blijft een belangrijk uitgangspunt. Tegelijk onderzoeken rabbijnen hoe die oude wetten toegepast kunnen worden op een moderne samenleving. Dat leidt soms tot andere uitkomsten dan binnen de orthodoxie. Net als bij de reformen kunnen in veel conservatieve gemeenschappen vrouwen rabbijn worden en bidden mannen en vrouwen samen. Ook over moderne kwesties, zoals het gebruik van elektriciteit op sabbat, bestaan rabbinale discussies en uiteenlopende standpunten.

Het conservatieve jodendom probeert traditie en verandering met elkaar te verzoenen, zonder een van beide volledig los te laten.

Naast deze grote stromingen bestaan nog kleinere bewegingen. In het algemeen zijn de grenzen van al die stromingen – de grote en de kleine – minder strak dan schema's doen vermoeden.

De orthodoxe reactie

De opkomst van liberale stromingen riep verzet op. Joden die vasthielden aan de traditionele leer kwamen bekend te staan als 'orthodox'. Die benaming suggereert dat er altijd één duidelijk afgebakende orthodoxe stroming heeft bestaan, maar ook die ontstond in haar huidige vorm als reactie op de veranderingen binnen het jodendom. Zolang vrijwel iedereen binnen een joodse gemeenschap dezelfde religieuze regels volgde, was er weinig behoefte om jezelf 'orthodox' te noemen. Die behoefte ontstond pas toen de emancipatie op gang

kwam, andere groepen begonnen te hervormen en orthodoxe joden duidelijk wilden maken: wij veranderen niet mee.

Orthodoxe joden gaan ervan uit dat de Thora van goddelijke oorsprong is. Niet alleen de geschreven Thora, de eerste vijf boeken van de Hebreeuwse Bijbel, maar ook de mondelinge traditie die later onder meer in de Misjna en de Talmoed werd vastgelegd. Samen vormen die de basis voor de *halacha*, die doorwerkt in vrijwel elk onderdeel van het dagelijkse leven: wat je eet, wanneer je bidt, hoe je de sabbat naleeft, hoe een huwelijk wordt gesloten, welke kleding passend is, hoe voedsel wordt bereid… Zelfs ogenschijnlijk kleine handelingen hebben religieuze betekenis.

Voor orthodoxe joden zijn die wetten geen oude gebruiken die je kunt aanpassen zodra ze niet meer bij de tijd passen. Rabbijnen interpreteren hoe de regels in nieuwe, moderne situaties moeten worden toegepast, maar het uitgangspunt zelf verandert niet. De mens past gods wetten niet aan zijn leven aan, hij past zijn leven aan gods wetten aan. Zoals ik het vroeger leerde: als er twijfel is over een regel, dan is er geen twijfel. Dan is het antwoord gewoon 'nee'.

Toch vormt ook de orthodoxie geen eenheid. Zo zijn er modern-orthodoxe joden, die een traditioneel religieus leven proberen te combineren met deelname aan de moderne samenleving. Ze houden zich aan de sabbat en de spijswetten, sturen hun kinderen naar joodse scholen en gaan naar de synagoge, maar volgen daarnaast een hogere opleiding, werken in uiteenlopende beroepen, spreken doorgaans de taal van het land waarin ze wonen en kiezen voor een meer 'wereldse' look en kledij, minder volgens de strikte regels. Wetenschap, cultuur en academische kennis hoeven voor hen niet in strijd te zijn met hun geloof. Mannen kunnen arts, advocaat of professor worden. Vrouwen

kunnen studeren en een loopbaan uitbouwen. Contact met niet-joden maakt deel uit van het dagelijkse leven.

Voor ons, ultraorthodoxen, waren zelfs de modern-orthodoxen al behoorlijk werelds, al waren ze dan orthodox. We hadden daarom nauwelijks contact met hen. Hun kinderen konden belangstelling hebben voor voetbal of muziek en bijvoorbeeld een foto van Ronaldo of een andere beroemdheid aan hun slaapkamermuur hebben. Ik wist niet eens wie die bekende mensen waren. We hielden ook hen op een bepaalde afstand, zodat hun 'wereldse' invloed niet zou afstralen op 'heilige mensen' zoals wij.

Antwerpen kent twee grote orthodoxe gemeenschappen: Shomrei Hadass en Machzikei Hadass. Shomrei Hadass verenigt voornamelijk modern-orthodoxe en minder strikt orthodoxe joden. Er sloten zich ook mensen bij aan die zich afkeerden van Machzikei Hadass, de veel grotere en strengere gemeenschap waartoe wij en nagenoeg alle *charediem* (de ultraorthodoxe joden) behoorden, onder meer omdat ze genoeg hadden van wat zij als corruptie binnen die gemeenschap zagen.

De wereld waarin ik opgroeide, wordt meestal *charedisch* genoemd, of buiten de gemeenschap ultraorthodox. Afzondering, religieuze studie en bescherming tegen invloeden uit de seculiere samenleving spelen er een centrale rol. Volledig buiten de moderne wereld leven *charediem* natuurlijk niet – in een stad als Antwerpen kan dat nauwelijks – maar het contact ermee wordt zoveel mogelijk begrensd en gecontroleerd. De *charedische* wereld bestaat op haar beurt uit verschillende groepen, die dezelfde wetten volgen maar andere accenten leggen, andere leiders erkennen en soms een heel andere geschiedenis hebben. Binnen de gemeenschap kunnen details veel vertellen: de vorm van een hoed, de lengte van een jas, de synagoge die iemand

bezoekt, de school waar de kinderen naartoe gaan, de rabbijn wiens gezag men aanvaardt. Het zijn tekens in een taal die je alleen leert lezen wanneer je erin opgroeit.

De strijd binnen de orthodoxie

De bekendste tweedeling binnen de *charedische* wereld is die tussen de *mitnagdiem* en de *chassidiem*. Ze houden zich allebei strikt aan dezelfde joodse wetten, erkennen de Thora en de *halacha* als goddelijk en streven allebei naar een leven dat volledig in dienst staat van god. Toch kijken ze op sommige fundamentele punten anders naar de manier waarop je dat geloof beleeft.

Die verschillen kwamen voor het eerst scherp naar voren in de achttiende eeuw, in de joodse gemeenschappen van Oost-Europa. Voor veel joden waren het moeilijke tijden. Armoede was wijdverspreid. Pogroms en vervolgingen hadden diepe sporen nagelaten en het dagelijkse leven draaide vooral om overleven. Religie bood houvast, maar was voor veel gewone mensen ook moeilijk toegankelijk geworden. Wie aanzien genoot, was meestal een geleerd man: iemand die jarenlang de Talmoed had bestudeerd en ingewikkelde religieuze discussies kon voeren. Voor eenvoudige handelaars, ambachtslui of boeren leek die wereld vaak ver weg.

In die context verscheen een mysticus die later bekend zou worden als de Baal Sjem Tov (de meester van de goede naam). Zijn boodschap was verrassend toegankelijk: ook een eenvoudige jood kon dicht bij god komen. Daarvoor hoefde je geen groot geleerde te zijn. Oprecht geloof, gebed en goede daden waren minstens even belangrijk als intellectuele kennis. God was niet alleen aanwezig in de studiezaal, maar ook in het dagelijkse leven. Voor veel gewone joden bood dat

een andere manier om hun geloof te beleven. Religie draaide niet alleen om het bestuderen en zo correct mogelijk naleven van wetten, maar ook om een persoonlijke band met god. Gebed mocht emotie bevatten. Zingen en dansen kregen een belangrijke plaats. De Baal Sjem Tov kreeg steeds meer volgelingen.

Dat was het chassidisme. In die beginperiode was het een beweging die juist zoveel mogelijk joden wilde bereiken en bij het religieuze leven wilde betrekken. Leerlingen trokken rond om de ideeën verder te verspreiden en kregen op hun beurt volgelingen. Rond nieuwe geestelijke leiders ontstonden gemeenschappen die uiteindelijk uitgroeiden tot verschillende chassidische dynastieën.

Centraal in zo'n gemeenschap stond de *rebbe*. Dat is de spirituele leider van een chassidische dynastie. Zo'n *rebbe* was veel meer dan een rabbijn die religieuze vragen beantwoordde. De chassidiem geloofden dat een *rebbe*, dankzij zijn uitzonderlijke spirituele niveau, een bijzondere band met god had en daarom raad kon geven over zowel religieuze als persoonlijke kwesties en zelfs mirakels kon verrichten. Het leiderschap van zo'n dynastie wordt doorgaans binnen dezelfde familie doorgegeven. Je zou bijna kunnen spreken van chassidisch blauw bloed. De zonen en nakomelingen van een *rebbe* behoren tot een familie waarvan wordt verwacht dat daaruit ook de volgende leiders zullen voortkomen. Satmar, Belz en Vizhnitz zijn bekende voorbeelden van zulke dynastieën. En de gemeenschap waarin ik opgroeide: de Ger.

Niet iedereen keek met enthousiasme naar de ontwikkeling van het chassidisme. Men zag het als een enorme bedreiging voor het traditionele, 'correcte' jodendom. Traditionele geleerden vonden dat het te veel nadruk legde op emotie en mystiek en te weinig op grondige

studie van de Thora en de Talmoed. Ze vreesden ook dat de verering van de *rebbe* ongezonde proporties kon aannemen.

De criticasters van het chassidisme werden bekend als de *mitnagdiem*, letterlijk: de tegenstanders. Om hun Litouwse afkomst worden zij ook *litvak* of *litvish* genoemd. Zij wilden de chassidiem-beweging met man en macht onderdrukken. In de achttiende eeuw spraken ze zelfs een *cherem* tegen de chassidiem uit. Ze werden sociaal uitgesloten en tegengewerkt. Het ging zo ver dat ze elkaar verklikten bij de totalitaire overheden. Een belangrijke *rebbe* is in tsaristisch Rusland ooit in de gevangenis beland voor landsverraad nadat *mitnagdiem* hem bij de overheid hadden verklikt. Maar het chassidisme liet zich daardoor niet tegenhouden en bleef groeien.

Paradoxaal genoeg probeerde het vroege chassidisme het religieuze leven toegankelijk te maken voor zoveel mogelijk joden. Vandaag behoren de chassidische gemeenschappen juist tot de meest gesloten en radicale binnen het jodendom. De beweging die ooit mensen naar binnen wilde halen, probeert nu de buitenwereld vooral buiten te houden.

De dynastie van de Ger

Van alle chassidische dynastieën groeide de Ger uit tot een van de grootste en invloedrijkste ter wereld. De beweging ontstond halverwege de negentiende eeuw in het Poolse stadje Góra Kalwaria, vlak bij Warschau, dat door ons simpelweg Ger wordt genoemd. Rond de eerste *rebbe* verzamelde zich een groeiende groep volgelingen, die niet alleen zijn religieuze visie deelden, maar ook zijn manier van leven wilden navolgen. In de decennia die volgden, groeide de Ger

uit tot een gemeenschap met tienduizenden aanhangers, verspreid over Polen en ver daarbuiten.

Zoals elke chassidische dynastie ontwikkelde de Ger een eigen identiteit. Waar sommige chassidische groepen bekendstonden om hun uitbundigheid, legde de Ger juist de nadruk op discipline, zelfbeheersing en toewijding aan de studie van de Thora. Tijd was kostbaar en hoorde in dienst van god te staan. Jongens besteedden vele uren aan religieuze studie. Bescheidenheid was een deugd, zowel in kleding als in gedrag. Je viel liever niet op. Wie zich volledig aan de religieuze regels hield, toonde daarmee niet alleen gehoorzaamheid aan god, maar ook respect voor de gemeenschap waarvan hij deel uitmaakte. Die nadruk op discipline en zelfbeheersing bepaalde niet alleen de identiteit van de Ger als gemeenschap. Ze bepaalde ook de manier waarop generaties kinderen werden opgevoed, waaronder ik.

Na de Holocaust leek het even alsof de Ger voorgoed verdwenen was. Voor de Tweede Wereldoorlog bevond het overgrote deel van de gemeenschap zich in Polen. De Ger was er zelfs de grootste chassidische groep. De vernietigingskampen maakten daar op gruwelijke wijze een einde aan. Tienduizenden chassidiem werden vermoord. Dat de toenmalige *rebbe* wist te ontsnappen, wordt vandaag af en toe kritisch bekeken. Zijn vlucht kon worden georganiseerd dankzij geld en connecties waar de meesten van zijn volgelingen niet over beschikten. Terwijl een groot deel van zijn gemeenschap achterbleef en werd vermoord, wist hij samen met verschillende familieleden via Italië het toenmalige Palestina te bereiken. Ook zijn kleinzoon, de huidige *rebbe* en toen nog een baby, overleefde zo de oorlog.

Na de oorlog werd de Ger-gemeenschap vanuit Israël opnieuw opgebouwd. Onder leiding van de nieuwe *rebbe*, namelijk de zoon van de overleden *rebbe*, groeide de beweging er in de daaropvolgende

decennia opnieuw spectaculair, door het aansluiten van allerlei overlevenden uit verschillende groepen.

Antwerpen is vandaag een mengelmoes van verschillende chassidische groepen, zoals Ger, Belz, Satmar en Pshevorsk. Die laatste is de enige groep waarvan de *rebbe* ook in Antwerpen zelf woont. Iedere dynastie had oorspronkelijk haar eigen identiteit en eigen synagogen, maar de gemeenschappen waren te klein om op ieder vlak volledig naast elkaar te bestaan. Er was bijvoorbeeld niet voor iedere chassidische groep een aparte school. Daardoor zaten Ger-kinderen op school met kinderen uit andere chassidische gemeenschappen.

Ik groeide op in een Ger-gezin en we gingen naar een Ger-synagoge, maar verder speelde die identiteit als kind nog geen allesbepalende rol. Mijn dagelijkse leven speelde zich af binnen de bredere chassidische gemeenschap. Dat veranderde toen ik naar de *jeshiva's* van de Ger in het buitenland, in Londen en Israël, ging. Vanaf dat moment werd de Ger veel bepalender voor mijn leven.

Het geloof ís het leven

Voor je verder leest, wil ik je één ding heel duidelijk meegeven. Binnen het leven van de *charediem* staat het geloof niet gewoon centraal, het geloof ís het leven. Er bestaat geen onderscheid tussen je geloof en de rest van je bestaan. Hoe je eet, hoe je je kleedt, met wie je omgaat, hoe je trouwt, hoe je je kinderen opvoedt: uiteindelijk staat álles in het teken van god. Je bent hier niet om een zo aangenaam mogelijk leven te leiden. Je bent hier om god te dienen.

Daar hoort een manier van kijken naar de mens bij die je moet begrijpen om veel van wat ik je verderop ga vertellen te kunnen plaatsen. Je

lichaam is tijdelijk. Je ziel niet. Het echte leven, zo leerden wij, komt pas na je wereldse leven: *olam haba* (de komende wereld). Deze wereld is niet meer dan de gang die leidt naar je komende wereld.

Natuurlijk mag je bidden wanneer je ziek bent, arm bent of pijn lijdt. Je mag god vragen om je leven beter te maken. Maar klagen mag je niet. Uiteindelijk komt alles immers van god en heeft alles een reden, ook wanneer jij die niet begrijpt. Je taak is niet om zoveel mogelijk uit dit aardse leven te halen, maar om ervoor te zorgen dat je ziel klaar is voor het volgende. Je eigen verlangens zijn daardoor niet iets wat je hoort te volgen. Integendeel. Je moet jezelf beheersen en afzien van dingen die je graag wilt. Doen wat van je wordt verwacht, ook wanneer dat ongemakkelijk is of pijn doet. Pijn op zich is niet het doel. Gods wil volgen wel. En die weegt duizenden keren zwaarder dan die van jou.

Maar wat vraagt god precies van je? Niet op iedere vraag bestaat een eenvoudig antwoord. Daar komen de rabbijnen in beeld. Zij interpreteren de religieuze wetten en geven advies over hoe je die in je leven moet toepassen.

Net als bij de andere chassidische groepen staat er binnen de Ger één man helemaal bovenaan: de *rebbe*. Die van de Ger woont in Jeruzalem en staat aan het hoofd van Ger-gemeenschappen over de hele wereld, ook die waarin wij in Antwerpen leefden. Mensen wenden zich tot hem voor zegeningen, voor mogelijke tussenkomsten die hij kan regelen 'in de hemel', aangezien hij dicht bij god staat, maar ook voor vragen over belangrijke beslissingen in hun leven. Over een huwelijk. Over hun gezin. Hun toekomst. Soms zelfs over hun gezondheid. Dat betekent niet dat ze voor iedere kleine beslissing naar de *rebbe* lopen. Veel vragen worden aan lokale rabbijnen voorgelegd. Maar hoe belangrijker de kwestie, hoe zwaarder religieus advies kan wegen.

Tot mijn twintigste ongeveer zag ik de *rebbe* als een bovenmenselijke figuur. Wij geloofden dat hij dingen wist die gewone mensen niet konden weten. Dat hij kon zien of je loog. Dat hij wist wat goed voor je was, ook wanneer jij dat zelf niet begreep. Er werd gezegd dat hij kon zien waar je ziel vandaan kwam. Er werd zelfs over gegrapt dat we bang waren om te zondigen uit vrees dat god het aan de *rebbe* zou verklappen. Over de *rebbe* werd verteld dat hij mirakels kon verrichten en dat wie tegen hem opkwam, zou worden gestraft vanuit de hemel. Eigenlijk is hij een soort van Jezus. Terwijl de joden de christenen als onrein en ongelovig zien omdat ze de mens Jezus beschouwen als een god, beschouwen de *chassidiem* zelf hun *rebbe* als een jezusfiguur…

Mensen wenden zich zelfs bij ernstige medische problemen tot de *rebbe*. Zijn oordeel kan daarbij zwaarder wegen dan dat van een arts. Bij de weinige kritische mensen in de gemeenschap deden verhalen de ronde over situaties waarin de *rebbe* iets anders zou hebben geadviseerd dan de behandelende artsen, soms met – volgens die verhalen – fatale gevolgen.

Wat mij daar vandaag vooral aan treft, is wat er gebeurde wanneer zo'n verhaal slecht afliep. Het gezag van de *rebbe* werd daardoor niet noodzakelijk kleiner. De redenering kon juist zijn dat hij meer wist dan wij. Dat een arts kon beoordelen wat goed was voor het lichaam, maar de *rebbe* ook zag wat goed was voor de ziel. En die ziel – dat heb ik je net uitgelegd – woog uiteindelijk zwaarder. Zelfs de dood hoefde binnen die logica dus niet te bewijzen dat de *rebbe* ongelijk had.

Dat maakt zijn gezag moeilijk te vergelijken met dat van een gewone leider. Als je gelooft dat hij dingen kan weten die jij niet kan weten, wie ben jij dan om te zeggen dat hij ongelijk heeft?

Bovendien stond de *rebbe* niet los van de wereld waarin je leefde. De hele gemeenschap was rond hetzelfde geloof georganiseerd. Je familie zat er. Je vrienden. Je synagoge. Later zou je er een huwelijkspartner vinden en je eigen kinderen opvoeden. Buiten onze gemeenschap bestond er voor ons geen ander leven waarop je kon overstappen. Uitgesloten worden was daarom een van de zwaarste dingen die je konden overkomen. Je verloor niet alleen je plaats in een religieuze groep. Je naam raakte beschadigd, je kansen op een huwelijk verdwenen en er ontstond een afstand van de mensen met wie je je hele leven had gedeeld. In de wereld waarin ik opgroeide, voelde dat aan alsof je niet uit een gemeenschap werd gezet, maar uit je hele leven.

Binnen de Ger werd weleens gezegd dat wie aan de *rebbe* begon te twijfelen, uiteindelijk ook aan god zou twijfelen. Veel later moest ik toegeven dat dat voor mij klopte.

DE ERFENIS VAN MIJN GROOTOUDERS

Mijn grootvader langs moederskant

Om te begrijpen waarom mijn jeugd eruitzag zoals ze eruitzag, moeten we eerst enkele honderden kilometers oostwaarts reizen. Naar Galicië, een historische regio in het zuiden van het huidige Polen. Daar lag het stadje Nowy Sącz, in het Jiddisch bekend als Tsanz. Voor de Tweede Wereldoorlog was het een van de bekendste chassidische centra van Europa.

Tsanz was veel meer dan een plaats op de kaart. Het was een gemeenschap die bekendstond om haar diepreligieuze karakter en haar

invloedrijke rabbijnen. Van heinde en verre kwamen mensen erheen voor religieuze raad, een zegen of een uitspraak van de rabbijn. Binnen de chassidische wereld genoot de stad een bijna mythische reputatie. Daar werd mijn grootvader langs moederskant geboren.

Hij groeide op in een meer dan religieuze familie. Zijn vader was *dajan* (een joodse rechter) en leidde daarnaast een *jeshiva*, een religieuze school waar jonge mannen de Thora en Talmoed bestudeerden. Ook mijn grootvader bracht zijn jeugd grotendeels door tussen de boeken van de *jeshiva* van zijn vader. Als hij later over die jaren vertelde, deed hij dat met een enorme nostalgie. In zijn herinneringen was het een warme, hechte wereld waarin iedereen elkaar kende en het geloof het dagelijkse leven richting gaf. Natuurlijk was dat ook de blik van iemand die als kind nauwelijks een andere wereld had gekend. Hij leefde vrijwel uitsluitend tussen joden uit zijn eigen omgeving en geloofsgemeenschap. Zijn wereld was klein, maar voor hem was ze compleet.

Die wereld hield op te bestaan in 1939. Met de Duitse inval werd ook Tsanz meegesleurd in de vernietigingsmachine van de Holocaust. Mijn grootvader belandde samen met zijn ouders in het getto. Honger werd er een dagelijkse werkelijkheid. Uiteindelijk werden zijn ouders weggevoerd naar de vernietigingskampen. Zijn vader gaf hem alleen nog mee: ‘Blijf een trouwe jood, ga niet weg van het geloof en blijf trouw aan je roots.’

Hij zag hen nooit meer terug. Zelf overleefde mijn grootvader Auschwitz en verschillende andere concentratiekampen. Later vertelde hij dat hij sommige kleinere kampen zelfs erger had gevonden dan Auschwitz. Niet omdat Auschwitz minder gruwelijk was, maar omdat in die kleinere kampen de willekeur volgens hem nog groter was.



Avi duidt de naam van zijn overgrootvader aan in *The Book Of Names* in het museum van Auschwitz. Zijn overgrootvader overleed in het vernietigingskamp in Belzec.

Tegen het einde van de oorlog werd hij met andere gevangenen op een dodenmars naar het westen gestuurd, weg van de oprukkende geallieerden. Mensen die jaren van getto’s en kampen hadden overleefd, zakten onderweg alsnog in elkaar van honger en uitputting. Wie niet meer verder kon, werd meteen doodgeschoten. Sommigen

overleefden bijna de hele Holocaust en stierven in de laatste weken, omdat hun lichaam niet meer verder kon. Mijn grootvader bleef lopen.

Hij werd uiteindelijk door Amerikaanse troepen in Duitsland bevrijd. Hij was toen zo uitgemergeld dat hij als *Muselmann* werd beschouwd, de kampterm voor gevangenen die door honger en uitputting op de rand van de dood balanceerden. Hij werd naar Tsjechoslowakije gestuurd om aan te sterken. Zelfs na de bevrijding stierven daar nog mensen door ziektes, uitputting en te snelle voedingsinname. Mijn grootvader overleefde ook dat.

Daarna kwam hij terecht in een kamp voor ontheemden, vanwaar overlevenden naar hun land van herkomst werden gerepatrieerd. Maar terug naar Polen wilde hij niet. Hij wist dat er van zijn familie en de wereld waarin hij was opgegroeid niets meer over was. Samen met een vriend besloot hij daarom iets anders te proberen. Ze zouden zeggen dat ze Nederlanders waren. Mijn grootvader kende zelfs een Nederlands adres: Keizersgracht 186 in Amsterdam. Tijdens de oorlog was vanuit dat adres een voedselpakket naar zijn getto gestuurd. Hij had het onthouden. De volgende ochtend gingen zijn vriend en hij tussen de Nederlanders in de rij staan. Een officier vroeg hun in het Duits waar ze precies vandaan kwamen. Mijn grootvader noemde zonder aarzelen het adres aan de Keizersgracht. Toen begon de officier Nederlands tegen hen te spreken. Mijn grootvader begreep geen woord en zijn vriend begon te giechelen. De officier had hen door. Hij sloot de deur en stelde vervolgens, tot hun verbazing, in het Jiddisch een andere vraag: 'Zijn jullie joden?' De twee knikten. Mijn grootvader vertelde hem waarom ze hadden gelogen. Zijn familie was vermoord, zijn geboortestad verwoest. Hij wilde nooit meer terug naar de plek waar die wereld van de kaart was geveegd.

De officier bleek zelf joods te zijn. Volgens mijn grootvader kreeg hij tranen in zijn ogen. Hij gaf hun de papieren waarmee ze als Nederlanders konden vertrekken. De volgende dag mochten ze mee met een militair vliegtuig richting Nederland. Alleen bereikten ze Nederland niet. Door technische problemen kon het vliegtuig er niet landen en werd uitgeweken naar Brussel. Voor mijn grootvader maakte het weinig verschil. Hij had in Nederland niemand. In België ook niet. Bij aankomst werden de passagiers streng gecontroleerd. Tussen de stroom ontheemden probeerden ook voormalige SS'ers onder te duiken en te ontsnappen. Op het vliegtuig van mijn grootvader bleken er volgens zijn herinnering zes te zitten, herkenbaar aan de tatoeages op hun arm.

Mijn grootvader zelf had nauwelijks iets bij zich. In zijn zak bewaarde hij een beetje brood en boter. Zelfs nu er weer eten was, kreeg hij het niet over zijn hart om alles ineens op te eten. Jaren van honger hadden hem geleerd voedsel te bewaren voor later. De boter was inmiddels zo oud dat een douanier zijn neus dichtkneep en hem vroeg ze weg te gooien. Mijn grootvader weigerde. Pas toen de douanier begreep wie hij voor zich had en een collega vers brood, melk en chocolade liet halen, was hij bereid zijn bedorven schat weg te gooien.

De eerste tijd werd hij in Brussel opgevangen door joodse hulporganisaties. Hij kreeg bonnen waarmee hij in een hotel kon slapen, al bleek zelfs een bed niet meer vanzelfsprekend: na jaren in de kampen kon hij niet slapen op een zachte matras en lag hij eerst liever op de grond. Zijn gezondheid was nog zo slecht dat hij enkele weken in het ziekenhuis moest worden opgenomen. Kleding en andere basisbenodigdheden kreeg hij van mensen die hielpen waar ze konden.

Uiteindelijk trok hij naar Antwerpen. Daar kwam het religieuze joodse leven na de oorlog sneller opnieuw op gang en vond hij iets

wat dichter lag bij de wereld die hij verloren had. Hij zocht werk, omdat hij pas aan een huwelijk wilde denken wanneer hij wist dat hij een gezin kon onderhouden. Hij vond langzaam weer een gemeenschap. Enkele jaren later opende in Antwerpen een synagoge van Ger. Mijn grootvader sloot zich daarbij aan. Zo werd een keuze die hij na de oorlog maakte uiteindelijk ook bepalend voor de religieuze wereld waarin de meesten van zijn kinderen en kleinkinderen zouden opgroeien.

Mijn opa kreeg met de jaren ook een belangrijke plaats binnen de joodse gemeenschap. In 1970 werd hij door de toenmalige *rebbe* van Pshevorsk aangesteld als *gabbai* (verzamelaar van giften) van een *tzedaka*-organisatie, een liefdadigheidsfonds dat geld inzamelde voor arme ultraorthodoxe joden in Israël. Die functie betekende veel voor hem. In de wereld waarin hij was opgegroeid in Tsanz was het een eer om zo'n verantwoordelijkheid te krijgen. Eerst was hij een van de mensen die het fonds mee beheerde en geld inzamelde. Toen de hoofd-*gabbai* overleed, nam mijn grootvader zijn taak over. Hij zou dat de rest van zijn leven blijven doen. Hij was er enorm trots op. Het werd zijn leven, identiteit en bezigheid. Ik kwam vroeger als kind vaak bij hem in zijn bureau om hem te helpen, zoals bij het tellen van de *tzedaka*-doosjes die mensen hadden gevuld met geld voor liefdadigheid. Ik kreeg dan altijd een paar euro van hem voor ik naar huis ging – mijn opa kon nooit iemand laten gaan zonder een fooi of cadeautje.

Mijn grootvader was voortdurend bezig voor andere mensen. Hij zamelde geld in, hielp waar hij kon en kende zowat iedereen binnen de gemeenschap. In 2001, toen hij al op leeftijd was, werd hij zelfs voorzitter van de joodse gemeenschap. In de praktijk was die functie vooral symbolisch. Na het overlijden van zijn voorganger dreigde er onenigheid over wie hem moest opvolgen. Mijn grootvader was iemand met wie iedereen het kon vinden. Hij was

geliefd en gerespecteerd, en door hem aan te stellen kon de rust worden bewaard.

Zo herinner ik me hem ook: als iemand die altijd bezig was. Altijd ergens naartoe, altijd iemand aan het helpen, altijd iets aan het regelen. Thuis was hij dan ook weinig te zien. Hij was altijd onderweg, altijd bezig, altijd op weg naar iets of iemand.

Zijn bijna obsessieve rusteloosheid erfde ik volgens mij van hem. Bij hem kwam het hoogstwaarschijnlijk door de Holocaust, bij mij door de *aftershock*.

Een onverwachte hereniging

Mijn grootvader dacht jarenlang dat vrijwel zijn hele familie in de Holocaust was vermoord. Ook zijn zus. Hij had haar sinds 1935 niet meer gezien, toen ze na haar huwelijk naar Tsjechoslowakije was verhuisd. Tijdens de oorlog had hij in Auschwitz gehoord dat er een transport uit Theresienstadt was aangekomen. Hij vermoedde dat zijn zus zich tussen de gedeporteerden bevond en durfde een SS'er te vragen wat er met hen zou gebeuren. Volgens het antwoord dat hij kreeg, zouden zij het kamp niet levend verlaten. Vanaf dat moment ging mijn grootvader ervan uit dat ook zijn zus was vermoord. Wat hij niet wist, was dat zij de Holocaust wél had overleefd.

Zij zocht na de oorlog op haar beurt naar haar broer, maar liep tegen een bijna absurd toeval aan. Mijn grootvader gebruikte de familienaam van zijn moeder: Lehrer. Zijn ouders waren voor de burgerlijke stand nooit officieel getrouwd. Een burgerlijk huwelijk betekende dat zijn vader in het gemeentehuis zijn hoed moest afzetten en zonder hoofdbedekking zou staan, bovendien in een gebouw waar

een christelijk kruis hing. Voor zijn streng religieuze ouders was dat ondenkbaar. Mijn grootvader droeg daardoor officieel de naam van zijn moeder. Zijn zus zocht naar Zalman Buksbaum. Maar de broer die de Holocaust had overleefd, leefde in Antwerpen als Zalman Lehrer. Meer dan dertig jaar lang vonden ze elkaar daardoor niet.

In 1977 hoorde zijn zus, die inmiddels in Israël woonde, over een jaarlijkse bijeenkomst voor overlevenden uit Tsanz. Ze besloot erheen te gaan. Toen ze daar vertelde uit welke familie ze kwam, vroeg iemand haar of ze misschien een broer had die Zalman heette. Dat kon niet, antwoordde ze. Haar broer Zalman was dood. Ze had jarenlang naar Zalman Buksbaum gezocht en zijn naam nergens tussen de overlevenden gevonden. De mensen tegenover haar vroegen haar te gaan zitten. Zalman Lehrer leefde. Hij woonde in Antwerpen. Hij was getrouwd en had kinderen.

Er werd een telefoongesprek geregeld. Voor het eerst sinds 1935 hoorden broer en zus elkaars stem weer. Tweeënveertig jaar nadat ze elkaar voor het laatst hadden gezien.

Mijn grootvader hoorde toen pas hoe zijn zus de oorlog had overleefd. Ze had zich samen met een andere vrouw als verpleegkundige weten voor te doen en was zo aan vernietiging ontsnapt, terwijl mijn grootvader jarenlang had gedacht dat ze toen gestorven was.

Hun verhaal haalde de kranten in Israël en België. Niet veel later vloog mijn grootvader naar Israël om zijn zus voor het eerst in meer dan vier decennia terug te zien.

Ik heb haar later zelf nog ontmoet, toen ze kort voor haar dood Antwerpen bezocht. Ze was veel minder strikt religieus dan mijn

grootvader. Maar ze was er. De zus van wie hij bijna zijn hele volwassen leven had gedacht dat ze niet meer bestond.

Jaren later besloot mijn grootvader met behulp van zijn schoonzoon zijn herinneringen neer te schrijven in een boek dat hij *The Vanished City of Tsanz* (in het Engels gepubliceerd in 1997) noemde. Veel van wat ik hierboven schreef, komt uit dat boek. Het eerste deel ging opvallend genoeg niet over de Holocaust, maar over de wereld van voor de oorlog. Hij probeerde die bijna minutieus op papier te zetten: de rabbijnen die op bezoek kwamen, de synagogen, de straten en gebouwen, gesprekken die hij zich nog herinnerde. Hij maakte zelfs een kaart van de plaatsen die in zijn herinneringen waren blijven bestaan. Pas in het tweede deel schreef hij over de Holocaust.

Mijn grootmoeder langs moederskant

In Antwerpen ontmoette mijn grootvader ook mijn grootmoeder. Hun gezin met negen kinderen – onder wie mijn moeder – zou de basis leggen voor de familie waarin ik later werd geboren.

Het verhaal van mijn grootmoeder begon enkele honderden kilometers westelijker, in Dresden, Duitsland. Waar mijn grootvader pas in 1939 rechtstreeks met de oorlog werd geconfronteerd, voelde haar familie het gevaar al eerder naderen. Na Hitlers machtsovername in 1933 werden antisemitische maatregelen steeds verder opgevoerd. Voor veel joodse families werd langzaam duidelijk dat Duitsland geen veilige plek meer was.

De familie van mijn grootmoeder besloot te vertrekken. Ze vluchtten naar België, in de hoop daar een nieuw bestaan op te bouwen. Maar ook dat bleek tijdelijk. Toen de Duitsers in 1940 België binnenvielen,

begon de dreiging opnieuw. Tijdens de oorlog dook mijn grootmoeder onder bij meerdere niet-joodse gezinnen in Wallonië. Jarenlang leefde ze met de voortdurende angst ontdekt te worden. Die jaren lieten volgens haar ook lichamelijk sporen na. Ze vertelde mij later dat haar hartproblemen het gevolg waren van de stress en angst waarmee ze als jong meisje tijdens de oorlog had geleefd.

Anders dan mijn grootvader kwam mijn grootmoeder niet uit een chassidische familie. Ze was orthodox opgegroeid, maar pas na haar huwelijk maakte ze bewust de keuze om een meer strikte levenswijze te volgen.

De oorlog liet bij mijn grootmoeder nog andere littekens na. Waar mijn grootvader zijn geloof leek om te zetten in een tomeloze drang om goed te doen, leek zij vooral veiligheid te zoeken in orde, discipline en controle. Ze was streng, hard en dominant ook. Liefde uitte ze nooit met woorden of omhelzingen. We kregen een begroeting en mochten een koekje kiezen uit de oude, ijzeren koekjesdoos. En dat was dat. Mijn grootmoeder hield veel van mijn moeder omdat ze zo hard op haar leek.

Mijn grootouders langs vaderskant

Aan de kant van mijn vader zag de familiegeschiedenis er anders uit. Zijn ouders kwamen uit Hongarije en waren oorspronkelijk niet chassidisch. Zij waren nog voor de oorlog naar Brits-Palestina verhuisd en sloten zich ruim na de Tweede Wereldoorlog aan bij de Ger. De toenmalige *rebbe* speelde daar een belangrijke rol in: hij was een charismatische figuur die actief probeerde mensen voor de beweging te winnen nadat er bijna niets van de originele Ger in Polen was overgebleven.

Eigenlijk heb ik deze grootouders nooit gekend. Ze stierven allebei toen mijn vader nog jong was. Hij groeide op in echte armoede. In huis was er geen toilet en in de winter nauwelijks verwarming. Mijn vader sprak nauwelijks over die tijd. Wat ik erover weet, moest ik later bijna uit hem trekken. Als hij iets vertelde, ging het vooral over zijn vader die zich vol overgave inzette voor de jonge generatie. Hij diende als directeur en leerkracht van verschillende scholen en deed alles om seculiere en minder strikte joodse ouders te overtuigen om hun kinderen naar orthodoxe scholen te sturen. Kortom: een grote *tsaddik*. Toen ik later bij mijn vader toch eens aandrong om wat meer te vertellen, sprak hij over lichamelijke straffen en zware kritiek die hij als kind meemaakte. Over gevoelens werd niet gesproken. Troost of lichamelijke genegenheid waren er nauwelijks.

Als ik vandaag aan mijn vader denk, denk ik aan die eenzame verloren jongen. Dat maakt alles wat later gebeurde niet goed. Het helpt wel om te begrijpen waar sommige dingen vandaan kwamen. Hij groeide op in een wereld waarin niemand hem leerde wat hij met angst, verdriet, onzekerheid en menselijke noden moest doen. Die drang naar warmte heb ik van hem overgenomen.

DE ERFENIS VAN MIJN OUDERS

Mijn moeder werd in 1956 geboren als een van de negen kinderen van mijn grootouders. De hardheid die ik bij mijn grootmoeder zag, zat ook in haar. Misschien zelfs nog sterker. Mijn moeder was allesbehalve een warme vrouw. Emoties leken voor haar iets dat je moest onderdrukken, of wegvegen zelfs, als een stofje van je mouw. Verdriet, angst, behoefte aan liefde en troost: ze deden er niet toe, ze waren niet functioneel. Je moest gewoon doen wat er van je verwacht werd. Volg de regels, wees braaf en doe verder niet moeilijk. Zo keek zij naar het

leven. Lichamelijke genegenheid leek voor mijn moeder al helemaal onbestaand. Knuffelen, aanraken, zeggen dat je iemand graag zag: het hoorde niet bij de manier waarop zij met mensen omging. Ze was functioneel en zeer, zeer hard.

Ooit kreeg ik een fiets – uiteraard tweedehands, want het mocht niet veel kosten. Men bood ons een blauwe of een roze aan. Hoewel ik veel liever de blauwe wilde, kocht mijn moeder toch de roze, omdat die nog iets goedkoper was. Het gevolg was dat ik op school werd uitgelachen, als jongen met zo'n roze fiets. Zelfs door de politie toen die onze fietsen eens kwam inspecteren. Wat ik wilde, had geen belang – het ging alleen om wat zíj wilde.

Mijn vader was bijna het tegenovergestelde. Hij was twee jaar ouder dan zij. De armoede en onzekerheid waarin hij was opgegroeid, droeg hij zijn hele leven met zich mee. Hij was enorm zenuwachtig. Maar achter die zenuwachtigheid zag ik later een breekbare man die leek te verlangen naar iets wat hij als kind nauwelijks had gekregen: erkenning en liefde. Tegelijk kon hij bijzonder explosief zijn. Hij kon moeilijk met spanning omgaan en wanneer iets niet volgens de regels liep, kon hij ontploffen. Vaak werd hij dan gewelddadig tegenover ons, zijn kinderen. Dezelfde man die zo naar zachtheid verlangde, was voor zijn kinderen beenhard. Religie bood hem houvast. Daar waren de regels ten minste duidelijk. Goed was goed en fout was fout. Hoe onzekerder hij zich voelde, hoe steviger hij zich eraan leek vast te klampen.

Zoals zoveel joodse mannen in Antwerpen ging mijn vader in de diamantsector werken. Ook mijn grootvader langs moederskant verdiende er zijn brood. Dat was geen toeval. De diamantsector en de joodse gemeenschap waren in Antwerpen al generaties lang nauw met elkaar verweven. Vanaf het einde van de negentiende eeuw

groeide Antwerpen uit tot een van de belangrijkste diamantcentra ter wereld. Joodse handelaren en diamantbewerkers uit vooral Rusland, Oost-Europa en Oostenrijk-Hongarije vonden hun weg naar de stad. Niet iedereen kwam er aan met ervaring. Veel Oost-Europese nieuwkomers leerden het vak in Antwerpen en begonnen als slijper of bewerker van kleine stenen. Ook na de Holocaust bood de sector werk aan overlevenden en nieuwkomers die in de stad een nieuw bestaan probeerden op te bouwen.

Diamant had bovendien een bijzonder voordeel voor een volk dat door de geschiedenis heen telkens opnieuw had moeten vluchten: de waarde kon letterlijk worden meegenomen. Een paar kleine stenen waren gemakkelijker over een grens te krijgen dan een huis, een zaak of een heel bezit. Voor mijn vader lag die wereld bovendien letterlijk om de hoek. De diamantwijk grensde aan de straten waarin wij woonden, naar school gingen en naar de synagoge trokken.

Mijn ouders kwamen uiteindelijk bij elkaar via een huwelijk dat door hun families werd geregeld. Dat verliep niet helemaal volgens de manier waarop zulke huwelijken binnen onze gemeenschap later doorgaans werden georganiseerd. Mijn vader was een jonge wees van begin twintig die in Israël in de *jeshiva* studeerde. Hij had weinig geld en nauwelijks familie om op terug te vallen. Mijn moeder kwam uit een groot, gevestigd gezin in Antwerpen.

Jaren later, toen mijn grootvader al overleden was, vroeg ik mijn grootmoeder iets wat ik nooit goed had begrepen. Waarom hadden zij hun dochter laten trouwen met een jonge wees die nauwelijks iets bezat en geen ouders had? Mijn grootmoeder moest lachen. Daar hadden ze toen helemaal niet zo naar gekeken, zei ze. Wat telde, was dat hij een goede *bochur* was. Hij zat in de *jeshiva*, hield zich

nauwgezet aan de regels en diende god met toewijding. Hij was een goede jood.

Wat mijn grootvader daarvan vond? 'Iedereen was goed voor hem', antwoordde ze daarop.

Kinderen als goddelijke opdracht

Mijn vader hield van mijn moeder. Mijn moeder hield niet van mijn vader. Dat klinkt hard, maar ik kan hun relatie moeilijk anders omschrijven. Mijn vader snakte naar liefde en erkenning, misschien juist omdat hij die als kind zelf zo weinig had gekend. Maar mijn moeder kon hem dat niet geven. Zijn onzekerheid leek haar eerder te irriteren. Een gelukkige combinatie waren ze allerminst. En toch kregen ze samen elf kinderen. Kinderen krijgen was binnen onze wereld geen kwestie van persoonlijke voorkeur. Het was een goddelijke opdracht: je trouwde, stichtte een gezin en bracht kinderen ter wereld. Hoe meer, hoe beter. Wanneer je volgens de religieuze regels gemeenschap mocht hebben, hoorde je die mogelijkheid tot nieuw leven niet zomaar tegen te houden.

Mijn moeder was meer dan twintig jaar lang om de anderhalf à twee jaar zwanger. Zodra het ene kind wat groter werd, diende het volgende zich alweer aan. Tussen mijn oudste broer en mijn jongste zus zit meer dan twintig jaar. Ik kwam als nummer zes ter wereld, het sandwichkind zoals ik mezelf weleens noem, halverwege die lange rij: vijf voor mij, vijf na mij.

Als ik daar vandaag over nadenk, vind ik het absurd. Hoe kun je meer dan elf keer zwanger zijn en bevallen van een man van wie je niet houdt, met alle pijn en fysieke uitputting die daarbij komen

kijken? Hoe voed je vervolgens al die kinderen op? Hoe hou je dat vol? Misschien stel ik die vragen vandaag omdat ik inmiddels vanuit een andere wereld naar haar leven kijk. Een wereld waarin we het vanzelfsprekend vinden dat je jezelf afvraagt: wil ik dit eigenlijk? Word ik hier gelukkig van? Wat heb ík nodig?

Dat zijn niet de vragen waarmee mijn moeder was opgegroeid, en ik ook niet. In die wereld staat het individu niet centraal. Je rol als vrouw, moeder, echtgenoot, man, vader… ligt al vast voordat je oud genoeg bent om je af te vragen of je die rol zelf zou hebben gekozen.

Misschien is dat voor mij vandaag nog het moeilijkst te bevatten. Niet alleen dat mijn moeder elf kinderen kreeg van een man van wie ze niet hield, maar dat de vraag of zij zélf een ander leven wilde nooit gesteld werd.

Van zodra mijn ouders kinderen hadden, noemden ze elkaar altijd *tati* (papa) en *mami* (mama), nooit bij hun eigen naam. Zij gingen afstandelijk met elkaar om. Dat behoorde ook tot de regels van Ger, maar die regels kwamen hen ook goed uit in hun huwelijk en hun onvermogen om liefdevol met elkaar samen te leven.

Bij ons thuis was alles functioneel. Mijn ouders trouwden omdat ze uitgehuwelijkt waren. Ze zetten elf kinderen op de wereld omdat het zo moest van god. We aten omdat we moesten eten. We sliepen omdat we moesten slapen. We studeerden en baden omdat god het vroeg. Gevoelens waren geen gespreksonderwerp. Die hadden geen functie in dit leven. Toen mijn zus mijn moeder ooit sprak over een probleem, zei mijn moeder: 'Je moet sterk zijn en het zelf dragen…'